

GAZDASÁGPOLITIKA A TÁRSADALMI ÉS ANYAGI ÉRDEKEK FÜGGVÉNYÉBEN NAGY-BRITANNIÁBAN ÉS NÉMETORSZÁGBAN (1870–1914)

David Reynolds szerint a nemzetközi politika egyik axiómája, hogy „a gazdagság általában szükséges a politikai és katonai hatalom alátámasztásához”.¹ A hosszú távú termelési és jövedelemszerzési kapacitások és a mindenkori harcképesség között fennálló viszony fontossága miatt az első világháborút megelőző nagyhatalmi versengés mindig a történelemszakma heves érdeklődését váltotta ki. Nagy-Britannia és a megdöbbentő gyorsasággal fejlődő császári Németország rivalizálása ezáltal komoly gazdasági dimenziót is kapott az utóbbi évtizedek nyugati történetírásában. Tanulmánykötetek tucatjai és kiváló munkák megszámlálhatatlan sokasága vállalkozott a feladatra, hogy feltárja a császári Németország, a Második Birodalom hirtelen előretörésének és a késő viktoriánus Anglia relatív gazdasági térszűkítésének közvetlen és közvetett okait. A jelen tanulmány egy, e kérdéskör hátterét képező ellentétet elemez, mely a két országban domináns korabeli gazdaságfilozófiai álláspontok és a hosszú távon érvényes gazdaságpolitikai struktúrák között feszült.

1903 decemberében egy, a Reichstagban folyó éles vita közepén, mely során az angol-német kereskedelmi kapcsolatok jövőjéről hoztak döntést a birodalmi törvényhozás tagjai, Eduard Bernstein így érvelt: „a kérdés lényege a következő: úgy látjuk-e két ország egymáshoz fűződő viszonyát, mint irigy, barbár törzsekét, ahol ha ez egyik nem lop, őt lopják meg – vagy a nemzetek közötti békés együttélés szemszögéből tekintjük azt.”²

Paul Kennedy zseniálisan idézte Bernstein gondolatát, hiszen az tökéletesen összefoglalta a kor gazdasági gondolkodásának két uralkodó nézetét: a Cobden által hirdetett szabadkereskedelmi liberalizmust, mely harmonikus képet festett az egyre terebélyesedő világgazdaságról, és a protekcionista neomerkantilizmust, amely egy rövid liberális közjáték után megújult erővel tört fel a kontinensen, követve a 18. századi közép-európai kameralizmus hagyományait. E két uralkodó szemlélet szembenállását és ellentétes működését talán semmi sem példázza jobban, mint a 19. századi Európa két meghatározó gazdasági hatalma – a korán kapitalizálódott, gyarmatbirodalommal rendelkező Nagy-Britannia és Németország – eltérő gazdaságpolitikai stratégiája és az annak alapját képező állami szerepvállalás jellege. Míg az előbbi az 1870-es évekre már fejlett ipari társadalomnak vallhatta magát, melyben az évszázados angol liberális szellem mély gyökereket vert, az utóbbi agrárjellegű, relatív elmaradottságából lépett a „második ipari forradalom” korszakába, az egyetlen nagyhatalomként, amely „egyesítette a nyugati demokráciák ipari erejét a keleti monarchiák autokratikus döntéshozatali rendszerével”.³ Valóban, amíg Angliában egy individuális döntésekre épülő, az állami intervencióval szemben folyamatos ellenérzést tápláló politikai és üzleti kultúra alakult ki, addig a nemzeti egység útján poroszosított Németországban – Thorstein Veblen század elei klasszikus művének gondolatát idézve – a patriotizmus és lojalitás által meghatározott közös szellem idealista aspirációkhoz fűződő szentimentális ragaszkodáson nyugodott.⁴ Amint azonban látni fogjuk, a két országban kialakult, egymástól jelentős mértékben eltérő gazdaságpolitikai rendszerek és gyakorlatok nem pusztán elvont ideológiák szülöttei voltak, azok majdnem minden esetben összhangban álltak az adott

pillanatban uralkodó társadalmi érdekekkel és a két ország gazdaságának ugyancsak eltérő jellegével.

Szűk három évtized zavartalan szabad kereskedelme után az 1870-es évektől a kontinens szinte minden számottevő hatalma egyre inkább a korábbi merkantilista gyakorlatból eredő protekcionizmus és az ehhez szorosan kapcsolódó intenzívebb állami szerepvállalás felé fordult. A század közepére már Európa jelentős részét elérték az iparosodás hullámai, melyek nagyban átformálták az „újonnan érkezők” gazdasági pozícióit, és szükségszerűen újradefiniálták e nemzetek külgazdasági viszonyait. Az ipari forradalom úttörőivel szemben a modernizációs folyamatokba viszonylag későn bekapcsolódó országok számára a sikeres iparosításhoz elengedhetetlennek tűnt – legalábbis kezdetben – a fokozott állami támogatás. Az így felmerült gazdasági érdekek a központi kormányzatot mindenhol egyes üzemek vagy egész iparágak tudatos fejlesztésére, illetve a gazdasági szereplők tevékenységének közvetett serkentésére ösztönözték. Az újonnan kialakuló általános tendenciákat egy specifikus körülmény is alátámasztotta, mely végérvényesen a neomerkantilizmus táborába sodorta Közép-Európa országait. Az 1870-es évek kezdetétől – és különösen a következő évtizedben – egyre erőteljesebben árasztotta el a kontinentális gabonapiacokat az olcsó amerikai és orosz búza, amely sértette a még mindig szinte teljhatalmú agrárius érdekeket, s alapjában rengette meg a mögöttük álló mezőgazdasági potenciál nemzetközi versenyhelyzetét, hosszú távú gazdasági kilátásait. A Friedrich List által propagált nézetek tehát az újonnan iparosodó nemzetek gazdasági gondolkodását határozták meg a gyakran nehézkes strukturális gazdasági és társadalmi átalakulás időszakában. Ahogy Barry Supple fogalmaz, a viszonylagos fejletlenség növelte annak valószínűségét, hogy az állami intervenció nélkülözhetetlen lesz az ipari növekedés előtt magasodó akadályok leküzdésében.⁵

Nagy-Britannia a viktoriánus korszak közepére már komoly fejlődésen ment keresztül az elsődlegesen ipari társadalommá válás felé vezető úton. Meghatározó iparágai és legfőbb vállalatai, csakúgy, mint vasúti hálózata és egyéb infrastrukturális rendszerei évtizedek óta kiépültek, és megbízhatóan működtek. A kapitalista üzleti kultúrán alapuló liberális piacgazdaság domináns szerepe évszázadok óta érvényben volt, ugyanakkor a bérből és fizetésből élők hosszú ideje a munkaképes lakosság túlnyomó többségét képezték. A parasztság, mint tradicionális társadalmi osztály, gyakorlati értelemben véve eltűnt, a mezőgazdaság rendszere pedig a piaci kapitalizmus keretein belül szerveződött át, oly módon, hogy a kontinentális viszonylatokban elképzelhetetlen vagyonnal és óriási birtokokkal rendelkező arisztokrácia a modern társadalomba integrálódva maradhatott fenn. A gazdasági hatalom azonban elsődlegesen egy széles alapokra épült iparos, kereskedő és fináncburzsoázia kezében volt, melynek együttes gazdagsága semmihez sem volt mérhető.⁶

Az angol vállalkozóknak továbbra is behozhatatlannak tetsző előnyük volt riváisaikkal szemben a legtöbb ipari termék esetében, mind a termelékenység, mind a költséghatékonyság terén. Általában véve az angol ipar képviselői az 1870-es években a szabad kereskedelem megrögzött dogmatikus támogatói voltak. Az 1873-at követő recesszió idején inkább a kontinens országaiban mutatkozott komoly félelem a brit termékek által okozott kíméletlen versenytől, semmint az Egyesült Királyságban, amely elsősorban nyersanyagokat, élelmiszert, illetve a kínálat bővítésére szolgáló termékeket importált.⁷ Hogy a brit munkások kenyere hazai, német vagy amerikai búzából készült, az 1846-ban végleg eltörölt gabonavámok óta már nem gerjesztett

heves vitát a csatornán túl. A század második felében Európában és Észak-Amerikában felgyorsuló iparosodási hullám új lehetőségeket tárt fel a brit gazdaság számára, mely a világháború előtti évtizedekben egyre inkább a harmadik szektor felé fordult. Másképpen fogalmazva, a világ műhelye lassanként a világ legnagyobb befektetője, szállítója, bankára és biztosítója szerepében tűnt fel. A City külföldi tőkebefektetései, melyek a hazai nettó tőkeképződés több mint 50%-át elszívták, és a nemzetközi kereskedelemben betöltött abszolút vezető szerepe megerősítette Londont a világ pénzügyi központjának szerepében. Ennek eredményeként a sterling, mint uralkodó valuta, szerepe tovább erősödött. Anglia prosperitása és gazdasági fölénye tehát elválaszthatatlanul összefüggött az individuális szellem és a korlátlan, már régóta szabad verseny által karakterizált nemzetközi kereskedelemmel, amely az aranystandard stabilitására épült, és minimális állami beavatkozást igényelt.

Az 1871-ben egyesült császári Németország merőben más képet mutatott. A – már az 50-es években kezdődött, példátlan gyorsasággal és mindent elsöprő erővel előretörő – nehézipari fejlődés sok helyen érintetlenül hagyta a preindusztriális társadalmi berendezkedést. A körülbelül 10 millió foglalkoztatott 35%-a még 1914-ben is a mezőgazdaságban dolgozott, a pomerániai és brandenburgi földbirtokosok alkotta *junkerréteg* pedig továbbra is a politikai hatalom első számú birtokosa maradt. Knut Borchardt szavaival élve, „a gazdasági növekedés nem jelentett semmiféle demokratizálódást, a burzsoázia alig, míg a proletariátus egyáltalán nem vett részt a döntéshozatalban”.⁸ Habár Németország korábban mezőgazdasági exportörnek számított, a viszonylag nagy agrárszektor konzerválása nem csökkentette az egyre növekvő lakosság élelmiszer-szükségletét, ami elengedhetlenné tette a gabonabehozatalt, a viszonylag kis, rosszul felszerelt birtokok pedig nem bírták a külföldi versenyt, s a kelet-poroszországi junker földbirtokok és a többmilliós parasztság nyilvánvalóan politikai okokból történő életben tartása, amely elkerülhetetlenül megnövelte a hazai élelmiszer- és nyersanyagárakat, kizárólag egy általános, majd minden termékre kiterjedő védővámrendszer bevezetésével volt lehetséges.

A protekcionista állami gazdaságpolitika, mely a nagy és egységes belső piac biztosítására, illetve a tudatos, stratégiai célokat is figyelembe vevő iparfejlesztésre helyezte a hangsúlyt, megerősítette a nehézipari ágazatok megdöbbentő fölényét. Pontosan a nehézipar mágusai jelentettek partnert a konzervatív agráriusok számára, hiszen közös gazdasági érdekeiktől vezérelve vehemensen követelték az aktív állami szerepvállalást. Ezáltal a német iparosítás összeegyeztethetőnek bizonyult a mélyen beágyazott földbirtokos uralkodó osztály és a militarizmus bűvkörében élő dinasztikus állam fenntartásával. Az ipari szektor figyelemre méltó gazdasági térnyerése ellenére tehát az iparosodás hullámai sokkal kevésbé voltak képesek a tradicionális társadalmi és politikai struktúrák átforgatására, mint Nagy-Britanniában. A nagyipar mérhetetlen gazdagsága az agrárius elit töretlen politikai hatalmával párosult, megalapozva a „*rozs és acél*” szövetségét, mely a császári Németország gazdaságpolitikájának alaptényezője lett.

Az első mezőgazdasági és ipari védővámok 1879-ben kerültek bevezetésre, melyek – Wilhelm Treue pontos megállapítása szerint – még nem képeztek olyan intézkedéseket, melyekből egyenesen következett volna a kartellesedésen át kiteljesedő, „*szükséges és magától értendő*” nemzetgazdasági protekcionista rendszer századvégi végleges kiépülése.⁹ Való igaz, a korai vámtarifák még meglehetősen mérsékeltnek tekinthetők, 10–15% az ipari termékekre vonatkozóan, 5–7% a

mezőgazdaságban. A pillanatnyi kereskedelmi nehézségek keltette félelmek lecsillapítására bevezetett védőintézkedések azonban hamarosan jóval markánsabb formát öltöttek. Az 1885-ös és 1887-es vámtörvények a tarifákat a gabonafajták esetében ötszörösre, néhány kulcsfontosságú nehézipari termék estében pedig két-háromszorosra emelték. A korszak végére, míg Nagy-Britanniában az ipari árukra kiszabott vámtételek átlaga erőteljesen a 0-hoz konvergált, addig Németországban ennek megfelelője 13% volt.¹⁰ Pollard szerint a protekcionista állami politika sikere alapvetően abban állt, hogy „a védelmet igénylő nehézipar nagymértékben koncentrált volt, együttesen képviselte érdekeit, és jelentős forrásokat tett félre agitációs és propagandacélokra”.¹¹

A nagyfokú koncentráció ténylegesen a német ipari struktúra egyik legjellemzőbb elemévé vált, ahol mind a vertikális, mind pedig a horizontális integráció jelei megfigyelhetők voltak. Már a korai iparosodás idején, amint a szénbányászat legfőbb képviselői a vas- és acélkohászat vezető vállalkozói lettek, megindult a központosított termelési struktúrák kiépítése. Ez a Németországra azóta is különösen jellemző gazdasági folyamat természetesen nem pusztán a hagyományos közösségi szellemre és nagyfokú fegyelemre épülő porosz értékek következménye volt. Az iparmagnások számára érthető módon meghatározó materiális érdekek jelentős szerepet játszottak. A gyors ipari növekedés alapjául szolgáló modern, magas szintű technológia alkalmazása és a nehézipari vállalatok sajátos költségstruktúrája erőteljes tökekoncentrációt feltételezett, és igényelte azokat a biztos piacokat, ahol a hatalmas produktum elhelyezhető volt. A német gazdaságot uraló kartellek és szindikátusok tehát az együttműködésből adódó organizációs előnyök mellett a szabad verseny minél nagyobb fokú kizárását is ösztönözték. Üzleti gyakorlatuknak megfelelően a merkantilista vámfalak mögött magasan tartották az árakat, garantálva ezzel a kielégítő profitot.¹² Fontos megjegyezni, hogy az állam nem pusztán kereskedelempolitikájával támogatta a korszerű hazai nagyipar fejlődését. A közvetlen állami szerepvállalás legalább ilyen mértékben járult hozzá Németország egyedülálló külkereskedelmi sikereihez. A vasút teljes és az energiatermelés részleges állami monopóliuma lehetővé tette a szállítási és termelési költségek manipulációját, ami csökkentette a német termékek árait, míg jelentősen megdrágította a konkurenciát jelentő importot. A német nagyvállalatok tehát – főleg a rosszabb években – akár dömpingáron is hajlandók voltak exportálni, pusztán azért, hogy -kiszorítsák vetélytársaikat a piacról, s hogy ezzel biztosítsák az oly fontos és egyre nagyobb vásárlóerővel rendelkező egységes német piacot.¹³ Bár a legújabb irodalom az állami katonai megrendelések jelentőségére vonatkozó korábbi érveléseket túlzónak tartja, nem tagadhatjuk, hogy legalábbis katalizátorként hozzájárultak a kulcsiparágaknak számító kohászat és nehézgépgyártás előretöréséhez.

Az erősödő koncentrációs folyamat növelte a német nagyipar azon képességét is, hogy kiterjedt propagandaszervezetek működtetésével folyamatos nyomást gyakoroljon a központi kormányzatra. A *Német Iparosok Központi Uniója*, amit még a neomerkantilista éra kezdetén alapítottak, 1903-ra becslések szerint mintegy 35 000 vállalatot fogott össze, és szoros kapcsolatot tartott fent a német ipar közel 70 százalékával.¹⁴ Hatalmas pénzügyi forrásait felhasználva napilapok tucatjait vásárolta fel, és agitációs csoportok egész sorát hívta életre, melyek révén egyrészt támogatta a junkerek által befolyásolt államhatalom agresszív külpolitikáját, másfelől emlékeztette szövetségeseit a protekcionista gazdaságpolitika nélkülözhetetlen, sőt kívánatos voltára. Különösen az 1870-es évek végén fontos politikai tényezőnek számított a

Német Vámreformerek Egyesülete, amely az erőteljes nyomásgyakorlás mellett az új vámpolitika értelmi szerzőjeként is figyelemre méltó szerepet vállalt.¹⁵

Az évszázados ipari fejlődés ellenére a brit gazdaságban a nagyipar szerepe soha nem volt olyan meghatározó, mint Németországban. Reynolds sorait idézve, „*ami valóban különlegessé tette a brit kapitalizmust, az a kapitalizmus nem ipari formáinak gazdasági fölénye, és azok a földbirtokos osztállyal és annak értékeivel való azonosulása – amit a történetírás gentleman kapitalizmusnak nevez*”.¹⁶ A gazdasági pozícióit még mindig földvagyonára alapozó arisztokrácia valóban a társadalmi piramis tetején állt, életmódjával és politikai nézeteivel követendő példát jelentett a bizonyos szempontból igen elismert, de komoly társadalmi presztízzsel nem rendelkező üzleti körök számára. Habár az 1884-es választási törvény mintegy 2,2 millió fővel tovább bővítette a választójoggal rendelkezők számát, megfosztva a földbirtokosokat a megyei szintű politikában betöltött privilegizált helyzetüktől, az arisztokrácia vezető szerepe, miként Németországban, az Egyesült Királyság irányításában is töretlen maradt.

Ez a földbirtokos osztály azonban nagyban különbözött porosz kortársától. Az a nagy erejű koncentrációs folyamat, amely a német gazdaságban az ipart jellemezte, Angliában az agráriumhoz kötődött. 1873-ban közel hétezer ember birtokolta az összes magántulajdonban lévő föld mintegy 80%-át, az 525 arisztokrata együttesen 15 millió acre, míg a 28 herceg másfélmillió acre területet mondhatott magáénak. A vezető nagybirtokosok tehát a kor viszonylatában elképesztő vagyonnal rendelkeztek. Tekintettel arra, hogy a brit mezőgazdaság termelékenysége és modern ágazati struktúrája szinte rivális nélkül maradt a nagy amerikai agrárkonjunktúra időszakáig, a junkerekkel ellentétben az angol birtokosok aligha voltak a nemzetközi kereskedelmet korlátozó politikai irányzatok támogatói. Talán még ennél is fontosabb az a megállapítás, miszerint a modern ágazatok mágnásai között is túlsúlyban voltak London kereskedő- és finánclemei a közép-angliai és walesi iparvállalatok irányítóival szemben. W. D. Rubinstein adatai szerint az 1880 és 1914 között elhunyt 126 milliomos közül nem kevesebb mint 61 halála előtt a fővárosban tevékenykedett, míg a vidéki gazdagok jelentős része arisztokrata származású volt. Az olyan kereskedővárosok, mint Liverpool, Glasgow vagy Bristol sokkal több nagy vagyonú polgárt tartottak nyilván, mint az ugyancsak népes ipari központok.¹⁷

A nemzetközi kereskedelem és a pénzügyi szektor Nagy-Britanniában nem a nagyipari terjeszkedést elősegítő és a hatalmas vállalatok igényeit kielégítő másodlagos gazdasági egységek voltak. Ellenkezőleg, önálló és a hazai ipari fejlődéstől szinte teljesen független ágazatokká fejlődtek, sőt időben meg is előzték a 19. században oly jelentőssé váló szekunder szektort. A City, amely korábban a brit állam legfőbb hitelezője és az államadósság kezelője volt, most új terjeszkedési lehetőségeket fedezett fel a külföldi befektetések, a nemzetközi pénzügyletek és a tengeri kereskedelem biztosítása terén. Érdekei elsősorban nem az iparhoz, hanem a nemzetközi pénz- és értékpapírpiacon működéséhez kötődtek. A gazdasági életet, különösen annak dinamikusan fejlődő szegmenseit domináló londoni érdekcsoportok figyelme elsődlegesen a nemzetközi szabadpiac kiterjesztésére irányult.

Az 1914-et megelőző években az ipar tőkésítésére Londonban rendkívül korlátozott lehetőségek álltak rendelkezésre. A helyi hatóságok, vasutak és közüzemek szabadon hozzáfértek a City pénzügyi piacaihoz, részvényeiket vezették a tőzsdén. Egyéb vállalatok tőkeigényének kielégítésére azonban a *London Stock Exchange* aligha volt alkalmas, hisz a háború előtti időszakban a tényleges befektetések mindössze 10%-a

esett ipari vállalatok részvényeinek vásárlására, míg a jövőbeni fejlődés kulcsát jelentő modern ágazatok képviselői az ösztöke pusztán 3%-ához jutottak hozzá. Ennek eredményeként természetesen a nagyipar pénzforrásait többségükben az egyéni összeköttetések, illetve a saját profit állandó visszaforgatása jelentették.¹⁸ Persze, ahol szinte minden iparágat néhány dúsgazdag család dominanciája határozott meg, a finánc-tőke hiányának kérdése gyakorlatilag fel sem merült. Következésképpen, ahogy Tom Kemp értékeli a brit ipar lordjainak gazdasági attitűdjét, „*nagyobb hangsúlyt fektettek vagyoni helyzetük kiélvezésére és arisztokratikus életformájuk tökéletesítésére, mint produktumuk esetleges növelésére*”.¹⁹ Ilyenformán magától értendőnek tekinthető az a tény, miszerint a brit ipar hagyományos, de még mindig meghatározó ágazatainak képviselői az erősödő nemzetközi verseny és a korlátozott pénzügyi mozgástér ellenére a liberális gazdaságpolitika határozott támogatói maradtak.

Szöges ellentétben az ipari tőkebefektetések elégtelen és rosszul szervezett rendszerével, a külföldi investíciók piaca egy dinamikusan fejlődő és kifejezetten jól menedzselte ágazat képét mutatta. Különösen nagy aktivitást tanúsítottak a kereskedelmi bankok, melyek külföldi kölcsönügyleteket bonyolítottak, a külföldi kormányok és gazdasági társaságok ügynökeiként léptek fel, illetve vezető szerepet vállaltak a devizapiacok működtetésében. Egyes számítások szerint a brit polgárok birtokában lévő külföldi ingó és ingatlan vagyon a századfordulón 2,4 milliárd font sterlingre rúgott, ami a világháború kitöréséig 4 milliárdra emelkedett.²⁰ Más források ugyancsak szemléletes kimutatásai szerint a múlt század végétől a külföldre, elsősorban a brit gyarmatokra, valamint Észak-Amerikába irányuló befektetések rendre minden évben meghaladták a hazai tőkeképződés mértékét, az 1910-es évekre átlépve az évenkénti 200 millió fontos értékhatárt. Bár a tőkeexport mértéke első pillantásra nyilvánvalóan horribilisnek tűnik, az ország kereskedelmi helyzetéből következően nélkülözhetetlen szerepet játszott a City számára alapvető fontosságú és teljességgel elengedhetetlen pénzügyi stabilitás megóvásában. A mintegy 150 millió fontot kitevő árukereskedelmi hiányt kizárólag az egyre nagyobb láthatatlan jövedelmek fedezték: hitelezés, biztosítás és tengeri szállítás, melyek értéke az 1900. évi 100 millió fontos szintről 1913-ra annak a duplájára nőtt.²¹

A szigetország gazdasága tehát szorosan kapcsolódott, sőt a legtöbb prominens nyugati szerző megállapítása szerint abszolút mértékben integrálódott a fokozatosan globalizálódó nemzetközi piacok működésébe. A hazai népességnek, és főleg befolyásos elemeinek prosperitása legalább annyira függött a nemzetközi kereskedelem nagy volumenének fenntartásától és a további rentábilis külföldi befektetések biztosításától, mint a hazai ipar produktivitásától és külkereskedelmi sikereitől. Habár az ipari termelés szükségszerűen a gazdasági potenciál nélkülözhetetlen bázisa maradt, a harmadik szektor szerepe egyre fontosabbá vált az ország nemzetközi pozícióinak megerősítésében és a jövőbeni fejlődés lehetőségeinek biztosításában. A külpiacok és a kereskedelmi összeköttetések jelentette nemzetközi gazdasági kapcsolatok olyannyira fontosak voltak a hatalmas gyarmatbirodalommal rendelkező Nagy-Britannia számára, hogy megszüntetésük – amit egy esetleges protekcionista fordulat mindenképpen indokolt volna – elkerülhetetlenül katasztrófába sodorta volna az angol gazdaságot. Tovább erősítette e gazdasági szálak jelentőségét az a gyakorlat, mely értelmében a tárgyalt időszak utolsó éveiben a külföldi befektetések nagy része már a korábban alapított és komoly profitot termelő külföldi vállalkozásoknak jutott.

A brit gazdasági gondolkodás által meghatározott távlatokat a vállalkozási kultúra szempontjából minden országban jelentős, innovációs szerepet betöltő bankrendszer prioritásai is megerősítették. Bár Anglia büszkélkedhetett az első központi bank létrehozásával, az 1694-ben alapított *Bank of England* az európai neomerkantilizmus évtizedeiben is privát, üzleti gyakorlatában az államhatalomtól teljesen független intézmény maradt, melynek legfőbb célkitűzése a sterling stabilitásának megőrzése volt, még akkor is, ha az egyes esetekben a gazdasági növekedést gátló lépésnek tűnt. A bank irányító testületének összetétele pontosan tükrözte a liberalizmusba vetett hit megingathatatlan voltát. Az 1890 és 1914 közötti periódusban képviselt 35 cég közül 13 volt kereskedelmi bank, 17 kereskedelmi társaság, négy pedig a könnyűiparhoz kötődött. Az egyetlen nehézipari reprezentáns a *Vickers* mamutvállalat volt, melynek piacát a brit hadsereg és flotta megrendelései képezték, s így érdekei a mindenkori gazdaságpolitika nemzetközi orientációjával álltak összhangban.²² A nagy hatalmú, a szigetország monetáris politikáját kizárólagosan determináló pénzügyi vezetéséből nem pusztán a nagyipart, de az azt támogató befektetési bankokat is tudatosan kizárták, biztosítva ezzel a szabad kereskedelemre felelködött réteg érdekeinek dominanciáját.

Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy a néhány, az ipari fejlődés iránt elkötelezett közép-angliai pénzügyi intézettől eltérően az angol magánbankok – csakúgy, mint a később alapított részvénytársasági bankok – többségének üzletpolitikája sem sokban tért el a *Bank of England* által mutatott példától. A hagyományos gyakorlatnak megfelelően rövid lejáratú hitelekkel folyósítottak kereskedelmi és termelési célokra, de irtóztak a nagyipari fejlesztésekhez szükséges hosszú lejáratú kölcsönöktől. A banki szféra és az ipar közötti igen hiányos kapcsolatrendszer a statisztikák is jól bizonyítják. A pénzügyi intézetek közvetlen partnereinek 49%-a biztosítási cég, 31%-a befektetési társaság, 24%-a vasúti társaság, 19%-a gyarmati bank, 12%-a hajózási vállalkozás volt, míg az iparvállalatok aránya maximum 30%-ra tehető, de ennek is igen nagy része tengerentúli hitelfelvevő volt. Egy másik kimutatás szerint a bankok pusztán 5%-a volt érdekelt elsősorban az iparban, 69,5%-a a pénzügyi szférához, a kereskedelemhez és a tengeri hajózáshoz állt közel.²³

Németországban az 1870-es években létrejövő részvénytársasági bankok többsége a francia *Crédit Mobilier* példáját követve mint finanszírozási bank jött létre. Ezzel szemben néhány, a későbbiekben meghatározó szerepet betöltő bankház, a *Deutsche Bank* és a *Disconto Gesellschaft* az angol letéti bankok mintájára alakult. Mivel a német magánbankok, valamint a regionális pénzügyi intézetek – különösen nemzetközi összehasonlításban – relatíve kevés tőkével rendelkeztek, a vállalati koncentráció ebben az ágazatban is főszerepet kapott. Ezt elősegítette a közvetlen állami beavatkozás, hiszen a bank- és a tőzsdetörvény egyaránt korlátozta a kisbankok érvényesülési lehetőségét. A vezető pénzügyi intézetek 1895 és 1914 között 104 magánbankot, valamint kevésbé tőkeerős finanszírozási bankot vásároltak fel. A kilenc legnagyobb bank 1913-ra nagyobb betétes állományt mondhatott magáénak, mint a közel 150 vidéki vetélytárs, és ugyanebben az évben 4,85 milliárd márka értékű hitelkihelyezést hajtott végre.²⁴ 1914-ben a német pénzügyi szektort gyakorlatilag öt óriásbank uralta: a *Deutsche Bank* 220, a *Dresdner Bank* 180, a *Disconto Gesellschaft* 170, a *Darmstädter Bank* 154 és a *Schaffhausenscher Bankverein* 145 millió márka jegyzett tőkével.²⁵ Az univerzális nagybankok egyesítették a letéti és vállalkozó bank

általában elkülönült típusait, ezzel rugalmasabbá váltak a hitelezésben, és a gazdaság tőkeakkumulációs képességéhez is jelentősen hozzájárultak.

A korszakban kiépülő német bankrendszer tanulmányunk szempontjából legfontosabb tulajdonsága az, hogy fejlődése elválaszthatatlanul összefonódott a már elemzett nagyipari koncentrációval. Gerschenkron jól ismert szavait idézve, „*a német bankok elkísérték az iparvállalatokat a bölcsőtől a koporsóig, alapításuktól a felszámolásukig, életük minden viszontagságán keresztül*”.²⁶ A vezető bankok korán felfedezték a monopol jellegű, elképesztő gyorsasággal terjeszkedő nehézipari vállalatok magas profitképességében rejlő befektetési lehetőségeket, míg az egyre monumentálisabb méreteket öltő üzemek hiteligényét kizárólag koncentrált banki tevékenység útján lehetett kielégíteni. Ebből kifolyólag a nagyipar és a bankszektor között hosszú távú, tulajdonképpen máig tartó, szoros egymásrautaltság alakult ki, mely erősen protekcionista üzleti politikát feltételezett. A profitképesség megőrzése érdekében a bankok megkövetelték ügyfeleiktől, hogy minden pénzügyi tranzakciót rajtuk keresztül bonyolítsanak, így megfelelően tudták kontrollálni azok finansciális helyzetét és külső hitelfelvételeit. Szintén ösztönözték a bankházak a kartellszerződéseket, illetve a szindikátusok alapítását, hogy ezúton is javítsák ügyfeleik, és így saját maguk üzleti pozícióit. Statisztikai felmérések szerint az 1890-es években a kohászati vállalatok tőkeemelési időben szinte mindig pontosan egybeestek az új kartellszerződések aláírásával.²⁷

A nagybankok organizációs tevékenységének köszönhetően a monopóliumok egyre inkább jellemezték a német gazdaságot. Néhány évtized leforgása alatt a kartellek piaci részesedése a papíriparban 90%-ra, a bányászatban 74%-ra, az acélgyártásban pedig 50%-ra nőtt.²⁸ A 19. század utolsó éveiben meginduló hatalmas konszernek kiépítése is jelentős részben a nagybankok fáradhatatlan szervezőmunkájának köszönhető. A máig világhírű elektronikai mamutvállalat, az *AEG* a *Deutsche Bank*, a *Berliner Handels-Gesellschaft*, valamint a *Bankhaus Delbrück* segítségével jött létre. A szintén ismert rivális, a *Siemens és Halske* konstrukciójában a *Deutsche Bank* mellett a *Disconto-Gesellschaft* és a *Darmstädter Bank* vett részt. Jó példa az ipari koncentráció e későbbi szakaszának méreteire a fegyveripar vezetőjének tartott Krupp Művek fejlődése, amely 1912-re 68 000 munkást foglalkoztatott, abszolút monopolhelyzetet élvezett Németországban, és nehéztüzérségi termékeivel az európai piacokat is uralta.²⁹ Az sem mellékes, hogy Friedrich Krupp a császárság leggazdagabb embere lett, s egymaga finanszírozta a 25 000 tagot számláló, az agresszív német külpolitika egyik legfőbb támogatójának számító Flottaegyletet.³⁰

A vegyipar ugyancsak példaértékű koncentrációja 1904-ben vette kezdetét, amikor is az ágazat két legjelentősebb képviselője, a *BASF* és az *FFB* társultak, majd az újonnan alakult érdekcsoporthoz még ugyanebben az évben csatlakozott az *AGFA*. A „hármass szövetséggel” (*Dreibund*) szemben, három évvel később, versenyhelyzetének javítása érdekében, a kölni *Hoechst* konszern köré szerveződve megalakult egy újabb vállalatcsoport, a „hármass unió” (*Dreiverband*). A két rivalizáló triumvirátus azonban hamar felismerte, hogy hosszú távon csak az általános fúzió teremtheti meg a valóban ideális piaci feltételeket. A tárgyalások már a háború előtti években megkezdődtek, melyek eredményeként 1925-ben létrejött az *IG Farbenindustrie AG*, amely a maga 140 000 dolgozójával a német gazdaságtörténet egyik legnagyobb vállalata volt.³¹

A világháborút megelőző utolsó években az öt óriásbank már egyes ágazatokra koncentrált tevékenységét, hogy ezzel az antiliberális üzleti gyakorlatot továbbfejlesztve, már a gazdaság egész szegmenseit monopolizálja saját irányítása alatt. A *Deutsche Bank* elsősorban az elektronikai és elektrotechnikai iparban szerzett domináns szerepet, de a nemzeti egység előtti időkből származó külgazdasági tevékenységéhez is hű maradt, hiszen a monumentális Berlin–Bagdad vasúti projekt legfőbb hitelezője volt. A *Dresdner Bank* a szászországi textilipar mellett a felső-sziléziai szénbányászatban és vaskohászatban volt érdekelt. Elsődleges prioritásai a *Darmstädter Bankot* a világpiacon szinte egyeduralkodó német vegyiparhoz, míg a *Disconto-Gesellschaftot* a Ruhr-vidék prominens bányáihoz és kiemelkedő acélgyártásához kötötték. A német gazdaság meghatározó szereplői tehát az állami politikához hasonlóan üzleti sikereik zálogát egyre inkább a vámfalak által védett, körülbelül 65 milliós egységes nemzeti piac monopolizálásában látták, visszaautasítva ezzel a szabad versenyre való hajlandóság legszűkebben értelmezett formáját is. A nagybankok és a vezető iparvállalatok egybefonódása személyi kapcsolatokban is tükröződött. A *Deutsche Bank* 1914-ben 114 nagyipari társaság igazgatótanácsában képviseltette magát, és így egy 691 millió márka jegyzett tőkével és további 238 millió márka tartalékkal rendelkező vállalati csoportot szervezett maga köré. 1870-es alapítása Georg von Siemens nevéhez fűződik, aki az elektronikai ipar mágna lett, és aki a német bankokat a „*vállalkozási szellem vezetőinek*” nevezte.³²

Tekintettel arra, hogy az iparvállalatok jelentős része semmiféle kapcsolatban nem állt a nagybankokkal, a provinciális bankházak és a magánbankok tevékenységében is elsődlegesen az ipari orientáció dominált – szöges ellentétben a már bemutatott brit példával. Hasonló módon különbözött nagy angol vetélytársától a frankfurti székhelyű *Deutsche Börse*, melynek üzleti távlatait erősen behatárolta a még Bismarck alatt kiadott tőzsdetörvény. Míg 1883-ban a vállalati részvények forgalma 40, a kötvényeké pedig 50 millió márka volt, 1889-re a részvényforgalom 350 millió márkára ugrott, a kötvényvásárlás értéke viszont nem változott. 1910-re ugyan a kötvénypiac is erősödött, mintegy 380 millió márkás éves forgalommal, a vállalatok tőzsdei tőkésítése ugyanakkor elérte az egymilliárdos álomhatárt.³³ Figyelembe véve, hogy a börzén jegyzett vállalatok többsége ipari konszern volt, a német tőzsdei kereskedelmet, jellegét tekintve, össze sem lehetett hasonlítani az angol gyakorlattal. Bár a német bankok, elsősorban a *Deutsche Bank*, befektetései révén a tőkekivitel komoly növekedést mutatott, és 1913-ra összességében elérte a 30 milliárd márkát, a gazdasági összteljesítmény és az angol tőkeexport viszonylatában egyaránt jelentéktelen maradt.³⁴

Bár a tárgyalt korszak minkét országban a nagyburzsoázia gazdasági és politikai előretörését hozta magával, a nagyipar és a nemzetközi kereskedelem vezető szereplői mellett továbbra is fennmaradtak a hagyományos, részben preindusztriális elemek is. Nagy-Britanniában az ipar szerkezetét még mindig a családi vállalkozások határozták meg, melyek némelyike méreteiben alig különbözött a 18. századi manufaktúráktól. Ahogy Tom Kemp fogalmaz, az angol vállalkozók ragaszkodtak a hagyományos technológiák és üzleti gyakorlatok alkalmazásához, nem használták ki a modern természettudományos oktatás és a nagyvállalatokban olyan hatékony menedzsment előnyeit, és semmi hajlandóságot nem mutattak vetélytársaikkal való összefogásra, koncentrált üzleti csoportok létrehozására.³⁵ Pedig a századfordulón a brit ipar már egyáltalán nem volt olyan irigylésre méltó helyzetben, mint néhány évtizeddel azelőtt. Az 1896 és 1900 közötti időszakban a külkereskedelmi hiány

évenként 160,6 millió fontra ugrott, majd a következő öt évben 174,5 millió fontra nőtt. A század első éveiben dömpingáron érkező német kohászati és gépipari termékek térhódításának hatására egyre többen tartották a külhoni riválisokat bűnösnek a hazai termelés fokozatosan romló piaci helyzetéért.³⁶

Mivel a nagyipar befolyása a gazdaságpolitika irányítására ily módon igen korlátozottnak bizonyult, a vámpolitika gyökeres reformjának kérdése, a gazdaság széles termelőbázisa helyett, elsősorban egy kiemelkedő politikus, Joseph Chamberlain gyarmattügyi miniszter érdeme volt. 1895-ös kinevezését követően felvázolta programját egy birodalmi vámunió kiépítésére, ami az addig elhanyagolt gyarmati erőforrások „megfelelő kiaknázását” is célul tűzte ki. Pontosan a német és amerikai példákban tanulva, egy nagy gazdasági potenciállal bíró belső piacon látta az angol gazdaság biztos bázisát.³⁷ Az ambiciózus program hatékonyságát illetően természetesen komoly kételyeket ébresztett a szigetországban, hisz míg a gyarmati áruk addig is vámmentesen érkeztek az angol piacokra, a tervezet értelmében külső vámfalakat emeltek volna. Ez alapján sértette London és a mögötte álló omnipotens pénzügyi elit érdekeit. Ugyancsak fontos megállapítani, hogy a brit koronabirtokok túlnyomó része, elsősorban az afrikai területek, olyannyira fejletlenek voltak, hogy gazdasági hasznuk aligha válhatott realizálhatóvá.³⁸

Miután elképzelései süket fülekre találtak, 1903-ban – a kormánytól most már független – Chamberlain nemzeti kampányhadjáratot hirdetett egy általános vámreformra, ami kombinálta a brit ipari termékek védelmét a gyarmati áruknak nyújtott preferenciával, és átlagosan 10–15%-os vámtételeket irányzott elő. A vámreformkampány a valóságban igen komplex képet mutatott, hiszen a gyakorlati és gazdaságfilozófiai megfontolásokon túl a *tory* pártban zajló adózó hatalmi vetélkedés, továbbá a személyes ellentétek is hangsúlyos aspektusai voltak a századelő egyik legjelentősebb politikai vitájának. Mivel a kampány a választók elé került, az eredetileg pragmatikus tervek szükségszerűen szerteágazó ígéretekbe transzformálódtak, melyekkel a kampány elsősorban a farmer közösségeket és az egyre nagyobb választóerőt képviselő munkásosztályt célozta meg. A program alapeleme a következő volt: a megemelt vámok egyrészt biztosították volna a brit állam szükséges bevételeit, másrészt finanszírozhatóvá teheték egy kiterjedtebb szociális védőrendszer kiépítését, hogy az edwardi Anglia minden lakóját megkíméljék a szegénység és a nehézségek borzasztó következményeitől.³⁹

Különösen nagy hangsúlyt fektetett a tervezet a munkahelyek megőrzésére, sőt esetleges bővítésére, illetve a brit ipar pozícióinak megőrzésére és megerősítésére. A kampány tehát gyakorlatilag az ipari szektor kampánya volt, melyet nem véletlenül éppen egy birminghami iparmágnás vezetett. A program legfőbb támogatói természetesen a feldolgozóipar azon ágazatai voltak, ahol a német és amerikai konszernek uralkodó szerepe megkérdőjelezhetetlennek tűnt, a vas- és acélgégyártás, a vegyipar, az elektrotechnika, valamint az üveg- és optikai ipar. Az 1904 kezdetén összehívott Vámügyi Bizottság (*Tariff Commission*) eredeti tagjai között 59-ből 47 ipari érdekeltségű volt, s azok többsége is az erősödő nemzetközi versenyt megszenvedő magasabb szintű szekunder szektort képviselte, de a szélesebb alapokra helyezett Vámreform Ligát (*Tariff Reform League*) is hasonló konstelláció jellemezte. Mind a befolyásos földbirtokosok, mind a vezető kereskedők és bankárok hiányoztak Chamberlain támogatói közül. Még a néhány említésre méltó kivétel, mint Sutherland grófja, vagy Vincent Caillard, az Egyiptomi Nemzeti Bank irányítótanácsának elnöke

is szorosan kapcsolódott az iparhoz - az előbbi a szén- és vasbányászat tette gazdaggá, míg a másik a *Vickers* vezérigazgatói posztját is betöltötte.⁴⁰

Azzal, hogy szelektív vámtételek helyett egy markáns, minden követ megmozgató gazdaságpolitikai irányváltást propagált, Chamberlain dogmatikus kampánya elidegenítette a társadalom döntő hányadát, különös tekintettel annak befolyásos rétegeire. Az ipari burzsoázia nagy része a még mindig sikeres alapágazatokhoz, a szénbányászathoz, a posztóiparhoz és a katonai versengés által fellendített hajógyártáshoz kötődött, így semmi érdeke nem fűződött a külkereskedelmi kapcsolatok háttérbe szorításához, részben pontosan azért, mert nyersanyagforrásaik és elsődleges piacaik egyaránt az Egyesült Királyság határain kívül estek. A lordok többségét nemigen érintették a felmerülő kérdések, a beáramló kanadai és ausztrál agrártermékek az új rendszer keretein belül is vámkedvezményben részesültek volna, míg a City érdekcsoportjainak támogatása egyszerűen ki volt zárva. A londoni nagytőkések, akik jövedelmét a zavartalan nemzetközi árucserére és tőkeforgalomra jelentette, éppenséggel olyannyira sértve érezték alapvető érdekeiket, hogy saját liberális prioritásaiak érvényesítésére önálló szervezeteket hoztak létre, melyek közül a legjelentősebb a Szabad Kereskedelmi Unió (*Free Trade Union*).⁴¹ Bár a külkereskedelmi és pénzügyi egyensúly fenntartása a City alapvető érdeke volt, az angol gyarmatbirodalom árufelvevő kapacitásai még képesnek bizonyultak kompenzálni az anyaországot az európai piacok elvesztéséért. Eric Hobsbawm sorait idézve: „Sokkal egyszerűbb megoldást kínált Angliának, ha visszahúzódik formális és informális birodalmának csatlós országai közé, és egyre inkább a nemzetközi kölcsönzés, pénzügyletek és kereskedelem felé fordul”.⁴²

Bár a munkásosztály kétségtelenül sokat nyerhetett a Chamberlain-féle új gazdaságpolitikai vonaltól, melynek mottója az idő elteltével egyre inkább a „*Tariff Reform Means Work for All!*” szlogen lett, a proletariátus szemében – nem kis részben a liberálisok ellenérveinek hatására – a vámtételek legfontosabb következménye a drága kenyér volt. Ahogy a konzervatív vezető, Balfour mondta, „*Chamberlain elképzelései a politikai realitások körén kívülre estek*”.⁴³ Mi sem bizonyította ezt jobban, mint a megalázó vereség az 1906-os parlamenti választásokon, melyek a Liberális Párt emberemlékezet óta legförlényesebb győzelmét hozták. A protekcionista törekvéseknek valójában esélyük sem volt a korszak Angliájában, hiszen szembeszálltak azok érdekeivel, akik ténylegesen számítottak. A bankárok, nagybefektetők és hajózási társaságok alkotta gazdasági elit és a generációk óta ezen csoportok érdekeit követő tisztviselők nem szakadtak el a szabadelvű liberalizmus gazdasági és politikai dogmáitól. Fontos megjegyezni, hogy a tárgyalt intervallum brit társadalmára oly jellemző hihetetlen vagyoni egyenlőtlenség (1911 és 1913 között az állampolgárok 0,85%-a birtokolta a nemzeti vagyon 65,5%-át) szintén nagyban hozzájárult a neomerkantilista nézetek által hangoztatott állami szerepvállalás és erőteljes központosítás magtagadásához. Azok ugyanis egy demokratizálódó országban elkerülhetetlenül felvetették volna – ahogy ez fél évszázaddal később meg is történik – a jövedelmek bizonyos fokú újraelosztásának kérdését.⁴⁴ A választási vereség és az azt követő liberális politikai kurzus egy „szabad versenyen alapuló piacgazdaság egyértelmű manifesztuma volt, melyben az állam szerepe kizárólagosan olyan területekre koncentrálódott, ahol a piaci viszonyok nem kínáltak tolerálható megoldásokat”.⁴⁵

Ha Nagy-Britannia gazdaságát és a hozzá kötődő érdekrendszereket összetettnek tekintjük, akkor ugyanez a kijelentés hatványozottan érvényes az Otto

von Bismarck alatt váratlan gyorsasággal egyesített Németországra. A komoly állami segítséggel és a magángazdaságban rejlő erőforrások központosításával felépült modern, virágzó nagyipar és példaértékű pénzügyi szektor mellett az iparosodás előtti időszak termelő szervezetei is sok esetben konzerválódtak. A császárság vidéki, kisvárosi világát nem pusztán a konzervatív agrárelemek, hanem a számtalan manufaktúra, valamint a céhes iparosok is jellemezték. Bár a céhek privilégiumai 1860-ban jogi értelemben megszűntek, mégis befolyásos és nagy presztízzsel felruházott szervezetek maradtak, fenntartva a középkori munkaszervezés és technológia alkalmazását. Természetesen, mint Európa más területein, a preindusztriális iparos közösség Németországban is szemben állt a kapitalizmus eszmevilágával, és helytelenítette a számára tisztességtelen versenyt kínáló nagyvállalatok gazdasági fölényét.⁴⁶

Mindezek ellenére a céhes iparosok és az óriás konszernek gazdaságpolitikai érdekei egybeestek. Ha más-más indítatásból is, egyként álltak ki a protekcionizmus és a fokozott állami szerepvállalás mellett. Míg az előbbi a nagyburzsoázia hatalmának korlátozását és saját társadalmi helyzetének biztosítását az államtól várta, az utóbbi éppen gazdasági fölényének és piaci biztonságának zálogát látta a központi kormányzatban. Annak ellenére, hogy e tanulmánynak nem célja a korszak ideológiatörténeti aspektusainak bemutatása, meg kell említenünk, hogy pontosan ez a jóságos államba vetett hit irányította a tradicionális német középosztály haragját a külföldi vállalkozók és a zsidó fináncemek ellen, pedig valójában éppen ez a neomerkantilista állami politika tette lehetővé a nagyvállalatok számára monopóliumaik létrehozását, ami alapjaiban zárta ki a kistermelőket mind a hazai, mind a nemzetközi szabad versenyből.

A Poroszországban egykor meghatározó liberális erők kiszorultak az állami politika alakításából. Ennek alapvető oka az volt, hogy az egykor szintén a szabad kereskedelmet pártoló porosz junkerek és a vámpolitikából sokat profitáló nagyiparosok az 1873-as gazdasági válságot követően erőteljesen jobbra tolódtak. Az északi kereskedővárosokat benépesítő, nemzetközileg nyitott középosztály, amely tevékenységét korábban a brit és németalföldi kapcsolatokra építette, természetesen fellépett a protekcionista vámpolitika ellen, de – Treue szavaival élve – az agrárius és nagyipari érdekeket képviselő porosz fölény a gazdaságpolitikai döntéshozatalban is érvényesült.⁴⁷ A Német Birodalom 1871. április 16-án elfogadott alkotmánya a gazdasági és szociális törvénykezés felelősségét a központi törvényhozás kezébe tette le. A német törvényhozás meghatározó egysége azonban, a brit állami berendezkedéssel szemben, nem a képviselőház, hanem a felsőház, a *Reichsrat* lett, amely előkészítette a törvényeket, és az egyes államok hivatalosan kijelölt delegációiból tevődött össze határozott porosz dominancia mellett.⁴⁸

Már Thorstein Veblen is felismerte, hogy a német állami gazdaságpolitika legnagyobb vesztese az egyszerű ember, és különösen az ipari munkásosztály volt. A katasztrofálisan alacsony mezőgazdasági produktivitás és a személyes üzleti szakértelem hiánya miatt versenyképtelen kelét-poroszországi fölbirtokos réteg konzerválása érdekében bevezetett védővámok magasan tartották az árakat, ami hasonlóképp vonatkozott a monopolhelyzetben lévő nagyvállalatok árpolitikájára is. Következésképpen mind az alapvető élelmiszerek, mind a közszükségleti cikkek beszerzése jelentősen megterhelte a proletariátus anyagi helyzetét, annak ellenére, hogy az állami szociálpolitika valóban felmutatott bizonyos eredményeket. Ezen a ponton kell leszögeznünk, hogy a korszak Európájában a modernizálódó politikai

intézményrendszerek még messze álltak a valódi demokratikus berendezkedéstől, s ez a sajátos átmeneti politikai konstelláció, főleg Németországban, lehetővé tette, hogy a társadalom viszonylag szűk rétegei diktálják az állami intézkedések ütemét és irányát. Ha ugyanis a német választási törvény nem biztosított volna többszörös szavazatértéket a magasabb vagyoni osztályok számára, a 20. századra a Reichstag inkább egy szociáldemokrata pártgyűlésre emlékeztetett volna, mintsem egy konzervatív birodalmi parlamentre.

Bismarck követője, Caprivi felfogása szerint a császárság gazdasági fejlődésének biztosítékát már nem feltétlenül a magas vámfalak és a sok esetben korlátozó hatású állami intervenció, hanem egy kiterjedt nemzetközi szabadpiac jelentheti. A német nagyipar versenyképességét ekkorra már termelékenysége, valamint technológiai és szervezetségi fölénye adta, így a gazdasági realitásokat elvesztő agrárvámok (a hazai fogyasztási szerkezet minőségi javulása következtében a juncker birtokok rozstermelése eladhatatlanná vált, és az igények kielégítésére búzát kellett importálni) nem szolgáltatnak elegendő okot a protekcionista politika folytatására.⁴⁹ Ma már tudjuk, az „új irányvonal” alapvetően hibás politikai és gazdasági kalkulációk eredménye volt, ami – még mielőtt az új kereskedelmi szerződések komolyan mérsékeltek volna a vámtarifákat – a kancellárnak pusztán három éve elfoglalt bársonyszékébe került.

Az *Agrárius Liga* szorgos politikai ténykedése mellett ugyanis az egyébként valóban rentábilis nagyipar képviselői sem támogatták az új szerződéseket. A magas vámokkal védett nemzeti piac egyfelől garantálta belföldi monopolhelyzetüket, másfelől, amíg a legnagyobb kereskedelmi partnernek számító Nagy-Britannia belföldi és birodalmi piacaira vámmentesen érkezhettek termékeik, nem állt érdekükben a hazai állami kedvezmények felesleges feladása. Bár a védővámok következtében egyes alapanyagok és félkésztermékek árai a világpiaci árszint fölé emelkedtek, ez az ipari nyersanyagok többségére a vámpolitika sajátos logikája miatt nem állt, a költségemelő tényezők hatását pedig a német vállalati koncentráció vertikális elemei kiküszöbölték a legnagyobb konszernek árpolitikájából. Továbbá a középrétegek, amelyek sokat nyerhettek volna a szabad verseny által lecsorított árakkal és szélesebb áru kínálatlalt, közel sem tudtak olyan mélyen beépülni a politikai irányítás és a közigazgatás rendszerébe, mint ahogy az Angliában az állam felépítésének elmaradhatatlan eleme volt.

A rövid liberális kísérletet követően a német kormányzat elvetette, illetve nem hosszabbította meg a kereskedelmi szerződéseket, s az első világháborúig konzerválta a hagyományos protekcionista irányvonalat. Az egyre veszélyesebb formát öltő diplomáciai versengés csak tovább lendítette az állam központozító törekvéseit, melyek részeként 1914-re már a nemzeti termék 15,4%-ára rúgtak a központi kiadások, aminek nagy része a fegyveres erők után az izmosodó szociális és oktatási rendszer finanszírozására ment el.⁵⁰ Bár talán túlzás az a több szerző által alátámasztott kijelentés, miszerint az állami gazdaságpolitika a szociálpolitika alárendelt egységévé vált volna, kétségtelen, hogy a korban modellértékű szociális intézményrendszer és a kiváló, mindenki számára elérhető általános oktatás jelentős szerepet játszott a német népesség összekovácsolásában. A központi kormányzat tudatosan próbálta – több-kevesebb sikerrel – immár a modern ipari társadalom keretein belül konzerválni a dinasztikus államhatalmat a dinasztia iránti belső elkötelezettség erősítése és a piacgazdasági keretek között előnytelen helyzetben lévő társadalmi csoportok anyagi érdekeinek védelme által.

A császári Németországban a gazdaságpolitikai irányítás szervezete is tükrözte az állam központosítási törekvéseit. Míg Nagy-Britanniában több intézmény, nevezetesen a Kincstár (*Treasury*), a Kereskedelmi Tanács (*Board of Trade*), bizonyos területeken a Gyarmatügyi Minisztérium (*Colonial Office*) és végül maga a *Bank of England* osztozott a gazdasági irányítás felelősségén, a német kormányzat eleinte a legfelsőbb közigazgatási hivatalra, a kancelláriára bízta a birodalmi gazdaságpolitika kialakításának feladatát. Bár hosszú idő telt el az össznémet Kereskedelmi és Ipari Minisztérium felállításáig, szerepkörét a gyakorlatban a hazai termelési kapacitások jelentős részét felügyelő porosz Kereskedelmi Minisztérium töltötte be. Természetesen, mint a korszak minden országban, az állami jelenlét a *Reich* alattvalóinak életében sem vált olyan érzékelhetővé, mint azt a mai szemlélő modern viszonylatban meghatározónak vélné.⁵¹ Ki kell azonban jelentenünk, hogy míg az angol társadalom a modernizáció minden kihívása ellenére visszautasította az állami központosítás és a nemzetállami koncepciók által determinált korabeli protekcionista eszmévilágot, a poroszított német állam hatalmának és a gazdasággal való összefonódásainak lassú, de tendenciózus erősödése már egy új, centralizált politikai struktúra felé mutatott, mely az ország és a nemzetgazdaság 20. századi fejlődésének központi eleme lett.

Az 1871 és 1914 közötti korszak Európájának két vezető, egymással is heves rivalizálást folytató gazdasági hatalma, Nagy-Britannia és Németország a szakirodalom által hagyományosan második ipari forradalomként titulált gazdaságtörténeti periódusban erősen eltérő fejlődésen ment keresztül. Bár nehéz feladat lenne annak minden vitát kizáró bizonyítása, hogy a két államban érvényesülő, egymástól ugyancsak különböző gazdasági eszmerendszerek és gazdaságpolitikai gyakorlatok jelentették az eltérő fejlődési eredmények és gazdaságszerkezeti sajátosságok legfőbb magyarázatát, a tétel megfordítása nagyrészt igaz. Kiindulva abból az állításból, miszerint „*az állam a mögötte álló társadalmi erőknek csak közvetett függvénye*”,⁵² könnyen kezelhető a szigetországi liberalizmus és az annak alapvetően ellentmondó közép-európai protekcionizmus nagyban elütő jellege és eredete.

Anglia újabb ipari modernizációja, legalábbis ami a 19. század második felének gyáripari forradalmát illeti, már egy alapjában átalakult, politikai önszerveződésében demokratizálódott társadalom keretein belül ment végbe. Mivel a kormányzati politika mozgásterét az aktuális társadalmi környezet határozta meg, a mindenkori gazdaságpolitika irányvonalának az immáron átforgalmazott politikai élet szabadelvű eszmévilágát kellett tükröznie. A Német Császárság esetében a fejlődés logikája fordítottan bizonyult, amennyiben a gazdaság strukturális és technológiai modernizációja megelőzte, vagy legalábbis menet közben messze lekörözte a szigetországban ennek a folyamatnak az alapjául szolgáló társadalmi változást. Az államhatalom részben mesterséges konzerválása ahhoz vezetett, hogy a gazdasági realitások és a politikai berendezkedés messze kerültek egymástól. A fantasztikus ütemben modernizálódó piaci szféra és a tradicionális osztályok közötti társadalmi egyensúly fenntartása tehát ismét csak mesterséges eszközökkel, az állam bevonásával történhetett.

Az Egyesült Királyságban, ahol a további fejlődés stabil gazdasági alapja és hosszú idő alatt megteremtődött társadalmi alapfeltételei biztosítottak voltak, a szűk látókörű, nemzetállami eszmékre épülő protekcionizmus esélyeit sem a politikai szükség, sem a gazdasági realitások nem támasztották alá. A szigetország évszázadok

óta egységbe forrt, megingathatatlan identitástudattal bíró társadalma belső egyensúlyának és vagyoni gyarapodásának biztosítékát egyértelműen a globalizálódó világ gazdaság zavartalan működésében látta, hiszen az Britannia prosperitását már generációk óta hatékonyan szolgálta. Az újonnan egységesülő Németország számára az állami politika legfőbb prioritása ezzel szemben a nemzeti összetartozás érzésének megerősítése és az új birodalom gazdasági bázisának megeremtése volt. Berlin és a német magángazdaság számára tehát a nemzetállam és a nemzetgazdaság léte jelentette, legalábbis a kortársak szemében, a jövőbeni meggazdagodás legfőbb garanciáját, ami a gazdaságpolitika irányítói számára a neomerkantilizmus erősen államközpontú és protekcionista modelljét jelölte ki követendő irányvonalként.

Irodalom

- Anderson, P. R.*, The Background of Anti-English Feeling in Germany, 1890–1902. Oregon Books. New York, 1969.
- Berend T. I.–Ránki Gy.*, Európa gazdasága a 19. században. Gondolat. Budapest, 1987.
- Born, Karl Erich*, Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Deutschen Kaiserreiches 1867/71–1914. Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH. Stuttgart, 1985.
- Cippola, Carlo M.* (ed.), The Fontana Economic History of Europe. Harvester Press/Barnes & Noble. New York, 1976. vol. 3. The Industrial Revolution 1700–1914. Vol. 4. The Emergence of Industrial Societies.
- Feldenkirchen, Wilfried*, Banking and Economic Growth. In: W. R. Lee, German Industry and German Industrialization. Essays in German Economic Development and Business History in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Routledge. London, 1991.
- Kemp, Tom*, Industrialization in Nineteenth-Century Europe. Longman. New York, 1985.²
- Kennedy, Paul M.*, A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1992.
- Kennedy, Paul M.*, The Rise of the Anglo-German Antagonism 1860–1914. The Ashfield Press. London, 1994.
- Majoros István*, Fejlődési utak a 19. századi Európában. I. A gazdaság átalakul. Janus Pannonius Tudományegyetem. Pécs, 1995.
- Mathias, Peter & Pollard, Sidney* (ed.), The Cambridge Economic History of Europe. vol. 8. The Industrial Economies: The Development of Economic and Social Policies. Cambridge University Press. Cambridge, 1989.
- Plumpe, Gottfried*, The Political Framework of Structural Modernization: The IG Farbenindustrie AG, 1904–1915. In: W. R. Lee, German Industry and German Industrialization. Essays in German Economic Development and Business History in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Routledge. London, 1991.
- Pollard, Sidney*, Peaceful Conquest. The Industrialisation of Europe 1760–1970. Oxford University Press. New York, 1994.
- Pollard, Sidney*, Britain's Prime and Britain's Decline. The British Economy 1870–1914. Edward Arnold, 1990.
- Pollard, Sidney*, The Development of the British Economy 1900–1970. Edward Arnold, 1992.⁴
- Porter, Bernard*, The Lion's Share. A Short History of British Imperialism 1850–1983. Longman. New York, 1984.²
- Reynolds, David*, Britannia Overruled. British Policy and World Power in the Twentieth Century. Longman. New York, 1991.
- Treue, Wilhelm*, Gesellschaft, Wirtschaft und Technik Deutschlands im 19. Jahrhundert. Deutscher Taschenbuch Verlag. München, 1999.
- Veblen, Thorstein*, Imperial Germany and the Industrial Revolution. Transaction Publishers. New Brunswick, 1990.

Jegyzetek

- ¹ Reynolds 1991, 11.
- ² *Reichstagsverhandlungen*, 11. Legislaturperiode, I. Session (1903/4) 6th Sitting of 12/2/1903. In. Kennedy 1994, 306.
- ³ Kennedy 1992, 205.
- ⁴ Veblen 1990, 219.
- ⁵ Cippola 1976, III. 351.
- ⁶ Kemp 1985, 169.
- ⁷ Ibid, 170.
- ⁸ Cippola 1976, IV. 128.
- ⁹ Treue 1999, 250.
- ¹⁰ Pollard 1994, 258.
- ¹¹ Ibid, 260.
- ¹² Kemp 1985, 108.
- ¹³ Kennedy 1994, 295–296.
- ¹⁴ Anderson 1969, 213.
- ¹⁵ Mathias–Pollard 1989, 786.
- ¹⁶ Reynolds 1991, 15.
- ¹⁷ Pollard 1990, 229–230.
- ¹⁸ Pollard 1992, 7.
- ¹⁹ Kemp 1985, 175.
- ²⁰ Pollard 1992, 8.
- ²¹ Berend–Ránki 1987, 137–138.
- ²² Pollard 1990, 245.
- ²³ Ibid 1990, 249.
- ²⁴ Born 1985, 56–58.
- ²⁵ Treue 1999, 244.
- ²⁶ Majoros 1995, 61.
- ²⁷ Feldenkirchen 1991, 131.
- ²⁸ Cippola 1976, IV. 138.
- ²⁹ Berend–Ránki 1987, 289.
- ³⁰ Anderson 1969, 218.
- ³¹ Plumpe 1991, 220–221.
- ³² Treue 1999, 243.
- ³³ Feldenkirchen 1991, 130. (Diagram)
- ³⁴ Berend–Ránki 1987, 295.
- ³⁵ Kemp 1985, 185.
- ³⁶ Kennedy 1994, 302.
- ³⁷ Porter 1984, 188–189.
- ³⁸ Berend–Ránki 1987, 134.
- ³⁹ Pollard 1990, 239.
- ⁴⁰ Ibid 240.
- ⁴¹ Mathias–Pollard 1989, 610–613.
- ⁴² E. Hobsbawm. In. Berend–Ránki 1987, 139–140.
- ⁴³ Reynolds 1991, 72.
- ⁴⁴ Pollard 1992, 1.
- ⁴⁵ Kemp 1985, 187.
- ⁴⁶ Ibid, 105.
- ⁴⁷ Treue 1999, 250.
- ⁴⁸ Mathias–Pollard 1989, 773.
- ⁴⁹ Treue 1999, 252.
- ⁵⁰ Mathias–Pollard 1989, 775.
- ⁵¹ Treue 1999, 253.
- ⁵² Berend–Ránki 1987, 284.